

БҮТІН
БІТІМ

Мырзатай ЖОЛДАСБЕКОВ

СҮЛУ МІНЕЗ, СҮЛУ БІЛІМ ИЕСІ

Өнегесін алған, тәлім-тәрбиесін көрген, асыл ағалардың ортасында әрдайым маңдайы жарқырап ерекше Зейнолла Қабдолов тұрады.

Ол кісі туралы ойласам-ақ, өмірімнің ең бір мағыналы, сұлу, көркем кезеңі көз алдыма келеді. Құлағымда самалдай сипаған жайлы, сазды, әуенді, қамқор үні қалды.

Өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдары Мұхтар Әуезов пен Зейнолла Қабдолов еліміздің білім ошағының қарашаңырағы – Қазақ мемлекеттік университетінде қатар еңбек етті. Сол білім ордасында бірі аға, бірі іні болып 16 жыл қоян-қолтық өмір сүріпті. Бұл жылдар ақиық жазушы Әуезовтің қаншама жылдар жанын жеген қуғын-сүргін, өсек-аяң, ізін аңду, қудалау, уәжді сөзін теріске жору секілді жаманшылықтан құлағы тыншып, бірыңғай шығармашылыққа бет бұрған жұлдызды жылдары еді. Зейнолла Қабдоловтың да «Ұшқын», «Жалын» секілді романдары жарияланып, қоғамда үлкен ой тудырған, елдің аузында жүрген кез болатын.

Жас жазушы ұстазынан отыз жастай кіші.

Мұхтар Әуезов өмірінің соңғы жылдарында ертеде жазылған бір топ әңгімелері мен пьесаларын үстінен қайта бір қарап, ғылыми дәйектеме жазып, сұрыптап, сараптап, «Қараш-Қараш» жинағын шығарған болатын. Сол мөлдіреген әдемі шығармалары топтасқан жинақты інісіндей көріп Зейноллаға сыйлапты. Кітаптың титулдық бетіне: «Ғазиз көретін, сұлу мінез, сұлу білім, өнер иесі, досым, інім Зейноллаға – дос, аға көңіл белгісі болсын», – деп қолтаңба беріпті.

Сол кездегі атағы жер жарған 63 жастағы Әуезовтің 33 жастағы Зейнолла Қабдоловқа арнап жазған авторлық қолтаңбасындағы «сұлу мінез, сұлу білім иесі, досым Зейноллаға» деген үш ауыз сөз Зейнолланың бүкіл бітімін, табиғатын дәл ашып тұрғандай.

Өзінен әлдеқайда жас, ғылымға, өнерге жаңа талпынып, еркін келген Қабдоловқа ұлы суреткер неге бұлайша баға берді?.. Баяғының көріпкел әулиесіндей қалайша өзінің бауырына тартып, дос санады?.. Осынша төгілуінің сыры неде?..

Бұл сауалдарға жауап беру үшін Қабдоловтың әдебиетке, ғылымға келу жолына көз жіберсек те жетіп жатыр. Қиырдағы Ембі, Доссор жерінен, ондағы мұнайшылар арасынан білімге сусап жеткен жас жігіт әу бастан-ақ, мына тіршілік сапарында су отындай бықсымай, көк түтініне өзін де, өзгені де тұншықтырмай, жалынша лапылдап жанып өтуге бас тіккен. «Күн шығар алдында селеу басынан шық мөлдіреп, мизам ұшады. Бұл бір сұлу сурет: бусанған жер беті алтын жалатқандай ылғи ғана жіп-жіңішке зер шашақтарға – өз-өзінен жылтылдап, жалт-жұлт етіп жөңкіле қалқыған жібек жіптерге толып кетеді. Күн түс кезінде тіпті қызулы: тас төбеге келіп әдейі тұрып алғандай, дымқыл топырақты шағырмақ нұрымен жуады да шаяды, шаяды да жуады» (З. Қабдолов. 1-том. – Алматы, 1983. – 10-11-бет). Дәп осылай – майдан қыл суырғандай етіп мөлдіретіп суреттеп берген сөз көнігі жазушылардың қаламынан ғана туады. Бұл кезде Қабдоловтың отызға жетпеген кезі. Классик-реалист суреткердің сөз саптасы, қалам сілтесі. Ойдың нақышы, сезімнің мөлдір кәусары. Бұл аздай-ақ Назым Хикметтің бір ауыз өлеңін эпиграф етіп алған. «Мен жанбасам лапылдап, Сен жанбасаң лапылдап, Біз жанбасақ лапылдап – Аспан қалай ашылмақ?» деген әйгілі өлеңін маңдайына темірқазық етіп ұстаған жас қаламгер алғашқы шығармасынан-ақ ширыққан тартыс, ұрымтал фабула, ойнақы образдылыққа батыл бет бұрды.

Осы беталысымен-ақ ұлы суреткерді тәнті еткен секілді. Жап-жас Қабдоловты кең құшағына қаусырып, өзиз жүрегіне басып, «досым Зейноллаға» деп қайта-қайта шегелеуінің мәнісі осында жатқан секілді.

Алғашқы қадамымен-ақ алысқа шабар бәйге атындай кең құлашты адымын танытты. Тынысына тәнті етті. Жеті қат жер астынан мұнай өндірген жұмысшылардың жан дүниесін баяғыдан бағып келе жатқандай – сарабалдығы баурады. Тірі сөзбен сурет сала білетін шеберлігі ынтық етті. Жібек мінезі үйірсектетті.

Алға қойған ұлы мақсат жолында өз жанын өзі қинап, өз жігерін өзі қайрап, өмір жолын ұшқындатып, жалындатып бастаған қаламгердің сұлу біліміне тәнті болды Әуезов.

Өмірді оқып білу бар да, тоқып білу бар. Қабдолов мұнайшылар өмірін жастайынан көкірегіне тоқып өскен. Сол тоқығанын жүріп-

жүріп пісіп жетті-ау деген мезгілде ақ қағазға төгілдіріп түсіргеніне шүбәсіз риза болған Әуезовтің сұлу мінез деп тұрғаны – қаламгердің мінезділігін меззегені.

Өткен ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары әдебиеттану ғылымында үлкен дау көтерілді. Бұл дауды өршіткен орыс зерттеушісі Л.И. Тимофеевтің «Әдебиет теориясының негіздері» атты кітабы еді. Зерттеуші көркем туындыны жілік-жілікке бөліп, ондағы стиль, ағымдар мен жалпы әдеби процесті талдап-тексерудің ұстанымдары мен әдістемесін қарастырды. Әдеби дамудың тарихи заңдылықтарын зерттеді. Әдебиет теориясынан жарық көрген сүбелі еңбекке көз алартушылар көп болды. Бұл заңды да. Көп зерттеушіні әдебиет теориясының өзекті мәселелерін тек өзімізше пайымдап, байыптауымыз қажет деген тұжырым тіксінтті. Екіншіден, орыс тілінде жазылып жарық көрген теориялық зерттеу мен оқулықтардың әрқайсысындағы әр тарап пікірлерді бір жүйеге түсіргені батты. Әсіресе, әдеби-теориялық ұғымдардағы схоластикалық, формалистік сипаттарға көбірек назар аударып кеттік деген пікірге қарсы дау айтушылар көбейді. Әдеби байланыс – завязка, шарықтау – кульминация, шешім – развязка туралы түсініктерін өре түрегеліп сынға алды.

Міне, осы кезеңде әдебиетші Қабдолов қазақ тілінде әдебиеттің теориялық мәселелерін жан-жақты қарастыра келіп, «Сөз өнері» атты зерттеу еңбегін жазды. Әдебиет теориясын әлдебір қасаң ереже, кейде тіпті қатал заң ретінде ұсынбай, жазушының шеберлік мектебін өнердің қиын иірімдерімен ұштастыра, шығармашылықтың психологиясына, сөз саптау стихиясына байланыстыра талдауы жаңашылдық еді. Бұл кітап әлгі айтқан «Әдебиет теориясының негіздері» еңбегінен әлдеқайда өмірге жақын, жазушының мінез қалыбын терең байыптайтын, әсіресе қазақ қаламгерлерінің сөз саптау мәнеріне жиі жүгінген бірегей толымды еңбек болды.

Кейін бұл еңбегі жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы ретінде кеңейтіліп, студенттердің қолынан түспейтін «Әдебиет теориясының негіздері» деген кітапқа айналды.

Бейнелеу, сәулет, мүсін өнері нақты заттық ұғым болғанымен, жансыз, қимылсыз; ал әдебиет кез келген шындықты қимыл-қозғалыс үстінде құбылта, көркейте алады. Дәл осы тұрғыдан алғанда, сөз өнерін – бар өнердің басы – «өнер атаулының ең қиыны және күрделісі» (Бальзак), «ең жоғарғы сатысы» (Белинский) десек, асырып айтқан болмаймыз. Қазақ халқының «өнер алды – қызыл тіл» деген тұжырымы да тегіннен-тегін тумаған.

Максим Горький 1912 жылы И.Д. Сургучевқа жазған хатында «Русьтағы ең жауапты және қиын қызмет – патшаның қызметі емес, әдебиетшінің қызметі» деген еді. «Егер әдебиетші өзін шын мәнінде әдебиетшімін деп сезінсе, тек қана әдебиетші қалпында қалуын» талап еткен болатын. Өйткені әдеби дарын – қолдан жасалмайтын, өзіңде жоқ болса, өзгеден қарызға ала алмайтын, таптырмайтын өнер. Ақындық, жазушылық оқу деген оқу да жоқ. Сондықтан да біздің әдеби орта дарынды тәрбиелеп өсіруге айрықша төзіммен, аса зейінді қамқорлықпен қарағаны ләзім... Осындай пікірімен-ақ жас Қабдолов әдебиет теориясының Одақ көлеміндегі аты мәшһүр сайыпқыран саңлақ сыншысына айналды. Өзіне де, өзгеге де талап қоя білді.

Ұлы ұстазының сұлу білім деп тұрған тұжырымын сөзбен емес, іспен дәлелдеді.

Әдебиет теориясы – оның тарихы мен сынынан гөрі өзге өрістің зерттеу объектісі: қазақ әдебиетінің тек өзіне ғана тән тарихы мен сыны бар, бірақ өз алдына жеке-дара теориясы жоқ. Орыс пен ағылшын, неміс пен француз, өзбек пен қырғыз әдебиет теориясы... – бәрінде де солай.

Әдебиеттің теориясы нәсіл таңдамайды, ұлтқа бөлінбейді, ел-елдің бәріне бірдей ортақ.

Бұл тұжырым біздің алдымызға екі түрлі дилемма қойды. Біріншіден, біз өзімізге дейінгі әдебиет теориясын толғайтын еңбектерді қолдан келсе – түгел, келмесе түгелге жуық оқып, танып, біліп алуымыз керек; екіншіден, өз еңбегімізді солардың ешқайсысына ұқсатпай, тек өзімізше ғана жазуымыз керек деп пайымдады жас ғалым.

Кеңқолтық қазақтың шүйкедей ауылынан келіп... 1955 жылы Қазақ ұлттық университетіне түстім. Ол кезде Алматы тып-тыныш, кірсіз көйлектей таза болатын. Жалғыз туфлиімізді жаңбыр жауса, қолтығымызға қысып алып жалаңаяқ жүгіруші едік. Еліміздің түкпір-түкпірінен өңкей өрімдей жас білімге сусап келдік. Алматыны армандап келдік. «Өмір қайығын қай арнаға саламыз?» деп ой түбінде жүрегіміз лүпілдеп отырғанда – аймаңдайы жарқырап өзі де сұлу, сөзі де сұлу, сырбаз, маңғаз Қабдолов алдымыздан шыға келді.

«Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» дегендей, жүрегіміз аттай тулап, бойымызды қуаныш кернеген біздерге университеттің табалдырығын алғаш аттаған күні тұңғыш лекция оқыған кісі Зейнолла Қабдолов еді.

Әдемі киінген, өзі де әдемі, сөзі де әдемі, табиғатынан мінсіз сұлу жаратылған ағамыздың лекциясын ынтығып тыңдайтынбыз. «Жайық

қызы» дейтін әні жұрттың аузында жүрген кез еді. Зейнолла ағаның сабаққа келе жатқанын көрген сәттен-ақ аудиторияның есігін ашып қойып, бәріміз қосылып:

*Шіркін-ай, ойда-жоқта болдым да кез,
Жайықта бір қыз көрдім қарақат көз.
Асыққан балықшы екен, амалым не,
Қалдым-ау ести алмай бір ауыз сөз, –*

деп әнге салатынбыз. Мұнымыз біздің ұстазымызға деген ыстық ықыласымыздан туатын шәкірттік сүйіспеншілік еді. Сөйтсек, сол кезде көзімізге кексе көрінетін Зекең 28 жаста-ақ екен ғой! Осының алдында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сектор меңгерушісі болып істеген. Ақынжанды кісі деп естігенбіз. «Әдебиеттануға кіріспе» деген пәннен дәріс оқыды. Әрбір сөзі асыққа қорғасын құйғандай. Таудан құлаған селдей екпіндетіп сөйлейді. Батырлар жырларын, қазақтың халық әндерін төгілдіріп жатқа айтады. Аузымыз ашылып тыңдаушы едік. Тереңдігіне таңғаламыз.

Сонша көп біле тұрып паңсынып, төкаппарсып кетпейтін. Көл-дариядай кеңдігі ғажайып болатын.

Зейнолла Қабдоловтың бекзаттығы – үлкен әңгіменің арқауы. Ешкімді ешқашан жерге, руға бөлмейтін. Бәрімізді де бауырындай көретін. Талай мәрте ғылыми ойдың қарашаңырағы – Ғылым академиясында, көркем ойдың ордасы – Жазушылар одағында ұшырасып қалып сәлемдесіп, сөзін тыңдадым, ықыласын таныдым.

Ешкімге жалпақтап, мүләйімсіп жатпайтын. Керісінше, ғылымдағы, жазу майданындағы әріптестері ғұламаға сәлем беріп, хал-ахуал сұрасып жатқанын көретінбіз. Зейнағаң сол баяғы кірпияз, бекзат қалыбынан айнымай, жылыұшырап, жымыып қана сәлемдесетін. Өзінің қай жерде, қай ортаға болсын, мэтр екенін сездіре білетін. Жақын тартып, көңілі түскенде «Не халдер?» деуші еді.

Аз сөзбен саз сөйлейтін. Пікір озықтығынан алдына жан салмайтын. Алдына салса – баяғы ұстаздарын – Мұхаңды, Ғабенді асқар Алатауға санап, бел тұтып, солардан мысал айтып, тыңдаушыны терең ойға жүгіндіріп барып, баяғының абыз шешендерінше көсіле, төгілдіре жөнелуші еді.

Әлі есімде, тәуелсіздіктің алдында, қайта құру, ашылып-сайрау саясаты дендеп тұрды. Сол кезеңде ғой: «Орта жолда қайта құрылып не қыламын? Өзгелер қайта құрылса – құрылсын, ендігі өмір өзіме бейімделсін», – деп пікір сабақтағаны құлағымда қалыпты.

Жарықтық-ай десеңші! Ең алғашқы, 1991 жылғы қарашада жалпыхалықтық президент сайлауы – референдум тұсында: «Назарбаевқа балама жоқ!» – деп көрегендік үн көтергені де есімізде.

Алпыс жыл бойы абаттанып үлгерген Алматыдан ел ордасын қиыр түкпірдегі Ақмолаға көшіреміз деп жатқанда – көп жұрт осы қалай болады деп дұдамал, күпті болып жүргенде – ағамыз тағы да көрегендік танытып: «Астананы көшірген жөн, ел – серпіледі, ер – тәуекелге барады, қазақ – ежелден тәуекелшіл халық», – деп, рәміздерді көшіруге қам қылған Президентімізге, мәртебелі билік иелеріне алақанын жайып, батасын беріп, ақ жол тілегені де көз алдымда!

Ақыл-парасаты асқан аға осылай елінің батагөйіне айналған еді.

Зейнағаң өз бағасын жақсы білетін.

Білгені сол – маңайына ылғи дарынды, болам деген, қаламы қуатты, ойы бар, сөзі бар жастарды ұйыстыра жүретін. Осынысы өзіне жарасатын.

Өз басының қиналғанын, жүйкесі жұқарғанын сездіре бермейтін. Достарына жағасы жайлауда жүргендей жарқ етіп, бейне, сүртіп жіберсең күн сәулесі шағылып шыға келетін жақұт тасындай әр қырынан құлпырып көрінетін. Әсіресе, сөз өнері туралы синтезден – анализге, керісінше, анализден – синтезге көшкен қалыптағы сөз сиқырына барлау жасай сөйлегені қайталанбас шешендік трактат еді. Әдеби қаһарман хақындағы теңдесі жоқ тұжырымын қайда қоярсың?! Өмірдің өзге де өзекті толғамы мен түйткілі туралы сөйлеп кетсе – тас бұлақша бұрқырайтын жарықтық.

Әдебиеттанудағы күрделі мәселе – әдеби туындының сыры мен сипаты. Бұл тұстағы ашылмаған арна – әдебиеттегі мазмұн мен пішін. Ал көркем әдебиеттің тілінің жайы – «ылғи буырқанып, теңселе тербеліп жатқан теңіз». Ол теңізге түскен кісі толқынның бетінде қалқымай, жауһар тергендей тереңге сүңги жүзуге міндетті. Ол үшін тілдегі ажарлау, құбылту, айшықтау атаулының бәрін кәдімгі әдебиет теориясы мен тәжірибесін байланыстыра талдағаны құлағымызда.

Зейнағаны есіме алған сайын көңілімді айтып болмас ұлы сағыныш кернейді. Жап-жасыл жастық өлкесіне деген сағыныш. Ғұламалық терең пайым мен парасатқа сағыныш. Ақыл-кеңес сұрасып, өмірдің арғы-бергісіне, қиырдағысына көз жіберер көрегендікке, көріп-келдікке сағыныш. Дүниеде орны толмайтын кісілер болады. Сол орны толмайтынның бірі әрі бірегейі Қабдолов ағамыз еді.

Университетті киелі орынға санайтынбыз. Кіріп келе жатқанда аяғымыз лас емес пе деп қайта-қайта жалтақтап аяқ киімімізге қарайтынбыз!

Университетті бітірген соң мені қасиетті қарашаңыраққа оқытушы етіп қалдырды. Ізденушімін. Сол кезеңде Зейнолла ағамыз «Қазақ әңгімелері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Диссертациялық кеңес Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институтында болатын. Мәжіліс залына жанкүйер жұрт сыймай кетті. Қорғаудың қызықтығынан уақыттың қалай өткенін білмей қалдық. Сонда Мұхаметжан Қаратаевтың: «Біреулер әуелі қорғап алып, содан кейін ғалым болады, ал Қабдолов өзінің ғалым екенін қорғамай-ақ әлдеқашан мойындатқан кісі», – дегені есімде.

Кейін өзім оқып бітірген қарашаңырақтың филология факультетінің деканы болдым. Ертелі-кеш қағазға көміліп отырамын. Бас бұруға мұрша жоқ. Ес кетіп, жан шыққандай кезде есік жай ғана ашылып, арғы жағынан ағамыз көрінеді. Күн шығып келе жатқандай сезіледі. «Мырзаш, шаршаның ғой... күн жанып тұр, аздап сусындайық», – деп ілестіріп алады. Алматы қонақ үйінің жетінші қабатына көтерілеміз. Торсықтай томпайған аппақ көзтаным келіншек ағамыз келеді деп мұздай шампанды сақтап қоятын. Шампанның көгенін, әңгіме тиегін ағытып, ағыл-тегіл көңіл шалқытып отырған кезді ұмыту қиын. Қайран дүние, бір күнгідей болмай өте шықты!

Ол кісінің алдында қаскүнем, қиямпұрыс, кесір мінез танытудың өзі әбес. Мұхтар Әуезовтің жалғыз ауыз қолтаңбасындағы Қабдоловқа қаратып жазылған сұлу мінез дегеннің мәнісі осы болар, сірә!

«Сұлу мінез, сұлу білім, үлкен өнер иесі досым, інім Зейноллаға – аға көңіл белгісі болсын» деген кішкентай қолтаңбада қаншалық білгірлік, көрегендік, қаншама ой, қаншама философия жатыр десеңші!

1993 жылы докторлық диссертациямды қорғау үшін Бішкекке барғанымда, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Серік Қирабаев, Зейнолла Қабдолов, Әбдуәли Қайдар, Тұрсынбек Кәкішев ағаларым бастаған ғалым ұстаздар қолдаушы, тілекші болып бірге жүрді. Әдебиет пен әдебиеттану саласында мұндай қуатты, жарығы саулаған, жалыны лаулаған ортаны, дәстүрге берік мектепті басқа жерден көрген емеспін. Менің ежелгі әдебиет ескерткіштерін Орхон жағасынан Еуразия университетіне алып келгенім, «Орхон ескерткіштерінің толық атласын» жазғаным – осы мектептен көргенім мен көңілге тоқығанымның нәтижесі, осы мектептің дәнінен өнген дарақтың жемісі.

Университеттен алған үлгі мен өнеге, білім мен білік күні бүгін де ел игілігіне жарауда. Ежелгі бабаларымыз елдің бірлігі, мемлекеттің тәуелсіздігі мен тұтастығы туралы сай-сүйегінді сырқырататын өсиет